

BIRUTĖ JASIŪNAITĖ

TEMBRINĖ KORELIACIJA UTENIŠKIŲ IR PIETINIŲ
KRETINGIŠKIŲ TARMĖSE

Analizuojant rytų aukštaičių uteniškių ir šiaurės žemaičių kretingiškių¹ priebalsių palatalizaciją, iškyla du pagrindiniai tikslai: 1) nustatyti abiejų tarmių minkštųjų bei kietųjų priebalsių distribucijos skirtumus, 2) pasirinkti kiekvienam dialektui tinkamiausią priebalsių kietumo-minkštumo fonologinę interpretaciją.

1.1. Uteniškiai kietuosius priebalsius vartoja prieš užpakalinės eilės balsius (pvz.: *lú.ŋgas* ‚langas‘, *mɔːmà* ‚mama‘, *sulúža.* ‚sulūžo‘), kietuosius priebalsius (pvz.: *má.rška* ‚drobulė‘, *kú.ltuvás* ‚spragilas‘, *krá.pšta.s* ‚krapštosi‘, *sprú.ndas* ‚sprandas‘) ir prieš pauzę (pvz.: *laukañ* ‚laukan‘, *susřiñ.ks* ‚susirinks‘, *pæ.vðːs* ‚pievose‘, *mú.m* ‚mums‘). Minkštieji priebalsiai tariami prieš priešakinius balsius (pvz.: *kiř.vi.s* ‚kirvis‘, *užgiř.dí.s* ‚išgirdęs‘, *mĩñkė.sñei* ‚menkesni‘, *untá.lē.pîæ.* ‚Antalieptė‘, *ú.ñdeñæ.* ‚vandens‘), minkštuosius priebalsius (pvz.: *beññðːkas* ‚paauglys berniukas‘, *pĩř.řtiñæ.s* ‚pirštinės‘, *pařpřĩñ.ga.* ‚paspringo‘).

Šios tarmės minkštieji priebalsiai pavartojami ir žodžio gale prieš pauzę bei žodžio viduryje prieš kietąjį priebalsį. Žodžio gale minkštieji priebalsiai tariami šiuose žodžiuose bei formose: 1) veiksmažodžių bendratyse, pvz.: *aĩ.ĩ* (rečiau *aĩ.ĩæ.*) ‚eiti‘, *veř.sĩ* ‚versti‘, *pĩ.lĩ* ‚pilti‘; 2) tariamosios nuosakos 1-ajame asmenyje, pvz.: *nuveĩ.č* ‚nueičiau‘, *přikeĩ.č* ‚pikelčiau‘, *nukiř.sč* ‚nukirsčiau‘; 3) kai kuriuose įvardžiuose beirieveksmiuose, pvz.: *má.ñ* ‚man‘, *mañ* ‚mane‘ (yra ir *mañi*), *gá.ĩ* ‚gal‘, *vę.ĩ* ‚vėl‘, *dę.ĩ* ‚dėl‘, *ká.ĩ* ‚kodėl‘, *adgá.ĩ* ‚atgal‘, *tuoj pá.ĩ* ‚tuoj pat‘, *parná.kĩ* ‚per naktį‘²; 4) vienaskaitos šauksmininke, pvz.: *mařĩ.ĩ* ‚Maryte‘, *da-račũ.ĩ* ‚Daračiute‘, *dukřĩ.ĩ* ‚dukryte‘, *gĩeñ* ‚Gėne‘, *brũoñ* ‚Brėne‘, *vaĩké.ĩ* ‚vaikeli‘; 5) ištiktukuose (dažniausiai su formantu *-ĩ*, rečiau tuose, kurie baigiasi kitais priebalsiais), pvz.: *klàpĩ*, *řĩ.pĩ*, *řmĩ.řkřĩ*, *ĩřó.křĩ*, *pĩá.ukřĩ*³, *řĩĩ.ř* ‚paukščių baidymo žodelis‘, *ũ.ř* ‚kiaulių varymas‘, *pũ.ĩ*, *pũ.ĩ* ‚vištų kvietimas‘, *řkàč* ‚katės varymas‘

¹ Dažniausiai remiamasi Antalieptės ir Dusetų (uteniškiai) bei Endriejavo, Judrėnų, Veiviržėnų (pietinė kretingiškių dalis) šnektų faktais. Toliau vieni bus vadinami tiesiog uteniškiais, o kiti — pietiniais kretingiškais.

² Bet: *bais nó.řis* ‚labai, baisiai norisi‘.

³ Šioje pozicijoje *k* išlieka apykietis.

(Taurāgnai)⁴. Minkštasis priebalsis prieš kietąjį tariamas: 1) liepiamosios nuosakos 2-ajame asmenyje, pvz.: *pī.lk* ‚pilk‘, *guļ.k* ‚gulk‘, *suši.lk* ‚sušilk‘ (šiaurinėse šnektose — apie Obeliūs, Rōkiškį, Čėdasus — vartojamas ne tik *l*, bet ir kiti minkštieji priebalsiai, pvz.: *vef.pk*, *ne.sk*, *la.isk*)⁵; 2) daugelyje skolintų žodžių, pvz.: *kuļ.kas* ‚kulkos‘, *bū.lvas* ‚bulvės‘, *pūolka* ‚polka‘, *aduolpa* ‚Adolfas‘, *kužmà* ‚Kuzma (pavardė)‘, *vá.ldas* ‚Valdas‘, *pá.ltas* ‚paltas‘ ir kt.⁶

Prieš užpakalinį balsį priebalsio kietumas ar minkštumas atlieka distinktyvinę funkciją — skiria žodžius bei formas. Tai gerai matyti iš šių minimaliųjų porų: *sá.nu* ‚seną‘ — *sá.nu* ‚senių‘, *gi.ru* ‚girą‘ — *gi.ru* ‚girią‘, *rasu* (vns. įn.) ‚rasa‘ — *rasu* ‚rasiu‘, *gero.ja* ‚geroji‘ — *gero.ja* ‚girsnoja, išgėrinėja‘, *žmanu* ‚žmonų‘ — *žmanu* ‚žmonių‘, *žalo.ja* ‚žaloji (karvė)‘ — *žalo.ja* ‚žalioji‘, *širmu* ‚širmą (arklį)‘ — *širmu* ‚širmių (arklių)‘, *darbininku* ‚darbininkų‘ — *darbininku* ‚darbininkų‘, *užpalėnu* ‚Užpalių gyventojų‘ — *užpalėnu* ‚užpalėnių (moterų)‘, *už palu* ‚už palų (audeklo gabalų)‘ — *užpalu* ‚Užpalių (miestelio)‘, *brūngu* ‚brangu‘ — *brūngu* ‚brangiu‘, *darau* ‚darau‘ — *darau* ‚dariau‘, *nešuos* ‚nešiosi‘ — *nešuos* ‚nešiuosi‘, *mušu* ‚mušu‘ — *mušu* ‚mušiu‘, *laku* ‚laku‘ — *laku* ‚lekiu‘, *gražu* ‚gražų‘ — *gražu* ‚gražią‘. Opozicija dažniausia kaitomų žodžių kamiengaliuose. Rečiau pasitaiko minimaliųjų porų, kurios skirtųsi šaknies pradžios kietaisiais ir minkštaisiais priebalsiais, pvz.: *kaulškas* ‚kaulelis‘ — *kaulškas* ‚paršelis‘, *prakurfi* ‚kiek užkurti‘ — *prakurfi* ‚prakiurti‘, *kaušas* ‚kaušas‘ — *kaušas* ‚kiaušas‘, *šauda* ‚šaudo‘ — *šauda* ‚šiaudo‘.

Galinių kietųjų-minkštųjų priebalsių opozicija gali skirti bendratį ir tariamosios nuosakos trečiajį asmenį arba (rečiau) jau minėtą tariamąją nuosaką ir ištiktuką, pvz.: *aiti* ‚eiti‘ — *aiti* ‚eitu‘ (vart. ir *aitu* ‚eitu‘), *gulfi* ‚gulti‘ — *gulfi* ‚gultų‘, *kiřsti* ‚kirsti‘ — *kiřsti* ‚kirstų‘, *peřti* ‚pešti‘ — *peřti* ‚pešt‘, *čiupti* ‚čiuptų‘ — *čiupti* ‚čiupt‘, *sukti* ‚suktų‘ — *sukti* ‚sukt‘ ir pan.⁷

⁴ Kai kuriuose kituose ištiktukuose tariami kietieji priebalsiai, pvz.: *bař bař* ‚beldimas‘, *kšš kšš* ‚arklio kvietimas‘, *ám ám* ‚šuns balso mėgdžiojimas‘, *řsl.x* ‚katės varymas‘. Kad ištiktukų priebalsiai nepaiso fonetinių dėsningumų, gerai matyti iš arklio raginimo *nie*, kuriame *n* prieš priešakinį balsį tariamas kietai. Tokie reiškiniai, aišku, priklauso sistemos periferijai. Plačiau apie ištiktukų fonetines savybes žr. Z. Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius, 1981, t. 2, p. 200—201.

⁵ Dėl priebalsių *l*, *r*, *s*, *ř* minkštinimo liepiamosios nuosakos vns. 2 asm. žr. Lietuvių kalbos atlasas. Ats. red. K. Morkūnas. Vilnius, 1982, t. 2: Fonetika, p. 107, žemėl. Nr. 90.

⁶ Kad rytiečių *l* prieš kietąjį priebalsį gali būti minkštas, yra pastebėjęs jau A. Baranauskas, pvz.: *szelma*, *szelkos*, *tolka* ir pan. Minkštojo *l* tarimo prieš kietąjį priebalsį pavyzdžiais laikomi ir *žalktys*, *dulkti*, *walktys*, vadinasi, užfiksuotas ir apykiečio *k* vartojimas greta minkštųjų priebalsių (A. Барановский. Заметки о литовском языке и словаре. Санктпетербург, 1898, с. 39—40).

⁷ Bendratis dažniausiai skiriasi nuo ištiktuko pailgintu balsiu, pvz.: *peřti* ‚pešti‘ — *peřti* ‚pešt‘ arba priegaide, pvz.: *řriņki* ‚trenkti‘ — *řriņki* ‚trinkt‘, kartais ir visiškai sutampa, pvz.: *brinki* ‚brinkti, tinti‘ — *brinki* ‚brinkt‘.

Uteniškių kietieji ir minkštieji priebalsiai kontrastuoja ne tik prieš „gryną“ užpakalinį balsį, bet ir prieš *i, i., e,* galinčius turėti „suužpakalėjusių“ variantų *vi, vi., e.* Tai ypač pasakytina apie šnektas, kietinančias ne tik *l*, bet ir kitus priebalsius⁸. Plg. žodžių poras *kæũ.lvi.* ‚kiaulė‘ — *kæũ.li.* ‚parša‘, *duřnê.lvi.* ‚kvailelė‘ — *duřnê.li.* ‚kvailelį‘, *paukštã.lvi.* ‚paukštele‘ — *paukštã.li.* ‚paukštelį‘, *galvi* ‚gale‘ — *galì* ‚gali‘, *rasalvi* ‚raselė‘ — *rasali* ‚rasalė (sūryme)‘, *ški.lé.tas* ‚skylėtas‘, *gulé.i* ‚gulėti‘, *pælé.da* ‚pelėda‘, bet *ma.lê.tai* ‚Molėtai‘, *kalê.da.s* ‚Kalėdos‘, *kaž.lê.kas* ‚kazlėkas‘. Retesni pavyzdžiai su kitais priebalsiais: *kæpurvi* ‚kepure‘ — *ñetuři* ‚neturi‘, *su pusvi* ‚su puse‘ — *supuři* ‚surysi, sukimši‘, *pakalnvì* ‚pakalne‘ — *ñepilñi* ‚nepilni‘, *pasrê.bis* ‚pasrėbes‘ — *pařrê.dis* ‚pasirėdes‘.

1.2. Pietiniai kretingiškiai kietuosius priebalsius taria prieš užpakalinį balsį (pvz.: *vakarã* ‚vakarai‘, *řonòks* ‚řuniukas‘, *muřãu* ‚muřiau‘), prieš kietąjį priebalsį (pvz.: *skãlbdamã* ‚skalbdama‘, *stõmbòs* ‚stambus‘, *bãskla.dòs* ‚besklaidas‘, *žlòkt.kòbèlis* ‚kubilas žlugtui žluginti‘) ir žodžio gale prieš pauzę (pvz.: *řãukřts* ‚řaukřtas‘, *tẽmpk* ‚tempk‘, *věrps* ‚verps‘). Minkštieji priebalsiai šioje tarmėje visais atvejais vartojami prieš *i* tipo vokalizmą (t.y. prieš *i, i., ie*) ir prieš galūninius *e, e., e, e* (pvz.: *řpìře* ‚spyrė‘, *řrìs* ‚tris‘, *řieditei* ‚sėdėti‘, *řãlìe* ‚řalčiai‘, *mìņk* ‚minkė‘). Prieš negalūninius *e, e., e, e* visada minkštėja tik *k, g, l, ř, ž, č* (pvz.: *ké.k* ‚keikė‘, *gèrè* ‚geri‘, *lèk^a* ‚liko‘, *řèřè* ‚řeši‘, *kè.řr* ‚keřti‘, *žèlè* ‚žili‘, *bažñi.ñčèl* ‚bažnytėlė‘). Kiti priebalsiai šioje pozicijoje minkštinami tik tada, kai po *e, e., e, e* eina minkštasis priebalsis: tariama *řèřr* ‚risti‘, bet *řèt^a* ‚rito‘ (su apykiečiu *r*), *řè.řr* ‚reřti‘, bet *řè.sk* ‚reřk‘, *vèdì* ‚vedi‘, bet *vèdò* ‚vedu‘, *mè.řèk* ‚mėsikė‘, bet *mėsa* ‚mėsa‘⁹. Pietinių kretingiškių minkštieji priebalsiai dar vartojami ir prieš kitą minkštąjį priebalsį, pvz.: *řvèžđr* ‚smėlėtas ežero pakraštys‘, *řviřteliej* ‚řvystelėjo‘, *řvèlplis* ‚řvilpynė‘, *blòřbèklis* ‚kas daug bliurba‘, *čèřřk* ‚čirškė‘. Gomuriniai bei lūpiniai priebalsiai ir prieš minkštąjį priebalsį išlieka apykiečiai, pvz.: *rãkřtès* ‚rakřtis‘, *kònegã.křtis* ‚kunigaikřtis‘, *gèřgždieli* ‚tokia sąnarių liga‘, *řebžđiñi* ‚kasyti, draskyti‘, *řvèřplis* ‚svirplys‘, *stùmčiu* ‚stumčiau‘¹⁰. Jeigu palyginsime lūpinių priebalsių junginius (pvz., prieš galinius *e* ir *i*), rasime ir daugiau subtilių skirtumėlių: žodžiuose *rõmbè* ‚rambūs‘ — *rõmbi* ‚rambi‘, *stõmbè* ‚stambūs‘ — *stõmbi* ‚stambi‘, *klùmpe* ‚klumpės‘ — *klùmpi* ‚klumpė‘ abu lūpiniai aiškiai minkštėja tik prieš *i* (taip pat

⁸ Plačiau apie priebalsių depalatalizaciją žr. Ž. Urbanavičiūtė. Priebalsiai *l, r, s(z?)* prieš negalūninius *e, en* lietuvių kalbos tarmėse. — Kalbotyra, 1970, t. 21, p. 75—87; Ž. Urbanavičiūtė. Priebalsiai *l, r, s, z* prieš žodžio galo *e* aukštaičių tarmėse. — Kalbotyra, 1974, t. 25(1), p. 73—80.

⁹ Plačiau apie tai žr. A. Girdenis. Mažeikių tarmės fonologinė sistema. Filol. m. kand. dis. [mašinraštis]. Vilnius, 1967, p. 240.

¹⁰ Plg. A. Girdenis. Op. cit., p. 242.

ir prieš smarkiai redukuotą *i*), o prieš *e* pirmasis lūpinis lieka apykietis. Taigi priebalsių minkštinimas priklauso ir nuo jų kokybės, ir nuo fonetinės pozicijos.

Tokia minkštųjų ir kietųjų priebalsių distribucija būdinga, matyt, visiems šiaurės žemaičiams, tačiau negalima išleisti iš akių, kad kai kuriose vietose minkštieji priebalsiai gali būti tariami ir neįprastose pozicijose: žodžio gale prieš pauzę arba net prieš kietąjį priebalsį. Antai *velnias* šiaurės žemaičiuose tariamas tik su minkštuoju *l* (kartais ir *ŋ*): *vêlîns* (Endriejėvas, Veiviržėnai ir kiti pietiniai kretingiškiei) arba *vêls* (Sedà, Židikai, Mažeikiai ir daugelis kitų telšiškių bei dalis kretingiškių)¹¹. Galima nurodyti ir daugiau panašių pavyzdžių: *kêls* ‚kelias‘, *ŋegâl* ‚negali‘ (Nevarėnai), *mùst* ‚turbūt‘, *ŋeigâl* ‚neišgali, neįstengia‘, *viêl* ‚vėl‘ (Alsėdžiai), *gâl* ‚gal‘ (Viekšniai, Papilė, Akmėnė, Nevarėnai), *skâlpiê* (žodžio gale *e*), bet *iskâlpiê* ‚išskalbsi‘ (žodžio gale *i*) (Lieplaukė) ir pan.¹² Čia minėtinos ir *lkĈ* tipo grupės: turimas galvoje daugelio kretingiškių tarimas *âlkšîs* ‚alksnis‘, *vêlktêis* ‚vilktis‘, *išâlkiê* ‚išalkti‘, *smêlkiê* ‚smilkti‘ (bet *vêlkiê* ‚velkiesi‘, *išâlkiê* ‚išalkęs‘, *smêlkiê* ‚smilkyti‘). Kretingiškiei (tiksliau — „pajūrio žemaičiai“) labiau linkę vartoti *lkĈ* junginius, o telšiškiai — *lkĈ*, t.y. daugumas telšiškių taria *jôudâlksîs* ‚juodalksnis‘, *ôncvâlkiê* ‚pagalvės užvalkalas‘ ir pan. Pačiuose šios patarmės vakaruose galimas ir kitas tarimas (su *l*). Minkštumą žodžio gale pasitaiko kai kuriuose ištiktukuose (paprastai gyvulių pakalbinimuose), pvz.: *kâf kâf* ‚žodelis katei šaukti‘, *pûf pûf* ‚žodelis vištoms sukviesti‘, *škâč* ‚katės pavarymas šalin‘. Šiaip jau kretingiškių ištiktukai žodžio gale turi kietuosius priebalsius, pvz.: *iûkš*, *rîrîepšt*, *pakîšt*, *čilîn*, *plôipt* ir t.t.¹³ Galima nurodyti ir keletą skolinių su minkštuoju *l* prieš kietąjį priebalsį: *âlpûons* ‚Alfonsas‘, *sâlka* ‚aukštas‘, *pôlka* ‚polka‘ (sakoma ir *pôlkà*, o ypač dažnai — *pôlkêlê*), *kvalbuônâ* ‚mezginiai, išraitymai‘, *pâltûons* ‚paltas‘.

Prieš užpakalinius balsius priebalsių kietumas-minkštumas atlieka distinktyvinę funkciją, pvz.: *grazûoji* ‚gražioji‘ — *grazûoji* ‚grasini‘, *râšuoje* ‚raišiojai‘ — *râšuoje* ‚raišajai‘, *navalûos* ‚nepajėgs‘ — *navalûos* ‚nevolios, netampys ant žemės‘, *kêlò* ‚vns. įn. keliu‘ — *kêlò* ‚keliu, keliuosi‘, *kúošâu* ‚košiau‘ — *kúošâu* ‚košiv(a)‘, *gâlò* ‚galiu‘ — *gâlò* ‚galu‘, *miêštêšk^us* ‚miesto gyventojus‘ — *miêštêšk^us* ‚miestiškus, miesto‘, *tòmsuôs* ‚tamsios‘ — *tòmsuôs* ‚tamsos‘, *dròsuôs* ‚drąsios‘ — *dròsuôs* ‚drąsos‘, *sòsîê* ‚siusti‘ — *sòsîê* ‚susti‘, *kôrîê* ‚kiurti‘ — *kôrîê* ‚kurti‘, *kaušêlⁱs* ‚kiaušinėlis‘ — *kaušêlⁱs* ‚kaušelis‘, *palâukê* ‚paliaukio, pagurklio‘ — *palâukê* ‚palaukė‘, *blūdâ* ‚bliūdai, dubenys‘ — *blūdâ* ‚blūdai, kvailiojimai‘, *pêlûn* ‚pelnių‘ — *pêlûn*

¹¹ Tekstuose sporadiškai pasitaiko ir tarimo *vêl(ŋ)š* atvejų — prieš pauzę minkštinama visa galinė grupė (toks fakultatyvinis reiškinys užfiksuotas, pvz., Alsėdžiuose).

¹² Pavyzdžiai rinkti iš A. Girdenio šifruotų tarminių tekstų.

¹³ Ištiktukai gali turėti variantų: *plòpt* (vart. nukritus smulkiam daiktui — žiedui, pinigui), *plòpt* (nukritus kam stambesniai, pvz., drabužiui), *plôipt* (kam nors sunkiai šleptelėjus).

,pelu', *sòslíkò* ,su tinginiu' — *sò slīnkò* ,su tingine', *gā:lò* ,gaila' — *gā:lò* ,vns. in: gailiu' ir pan.¹⁴

Iki šiol kalbėta tik apie priebalsių palatalizaciją nesandūrinuose žodžiuose. Atviroji sandūra (ypač sudurtiniuose žodžiuose) gali turėti įtakos priebalsių junginių (šie paprastai vadinami sandūriniais) ištisiniam minkštėjimui¹⁵. Galimi trys skirtingi atvejai: 1) kai priebalsis prieš atvirąją sandūrą tariamas tik kietai, pvz.: *pīl-kāuš¹s* ,anties kiaušinis', *kól-vértās* ,kūlversčiais', *grāb-nēšē* ,karsto nešėjai' (taip dažniausiai tariami *l*, *r*, *n*, *p*, *b*), 2) kai priebalsio kietinimas fakultatyvus, pvz.: *bòt-vêit^e* — *bòt-vêit^e* ,sodybvietė', *šlout-vêrb¹s* — *šlout-vêrb¹s* ,šluotos virbas' (taip tariami *t*, *d*), 3) kai sandūra nekliudo priebalsių junginių ištisiniam minkštėjimui, pvz.: *pòš-mêrġ^e* ,pusmergė', *mòš-mêr¹s* ,musmirė', *šes²-nīt¹s* ,šešianytis' (taip tariami *s*, *z*, *š*, *ž*).

2.1. Pripažinus, kad šiaurės žemaičių tarmėje minkštieji priebalsiai iš esmės įmanomi ir žodžio gale prieš pauzę arba prieš kietąjį priebalsį, supanašėja abiejų tarmių minkštųjų-kietųjų priebalsių distribucija. Tai palengvina ir minkštumo-kietumo fonologinės interpretacijos pasirinkimą.

2.2. Populiariausia, matyt, yra interpretacija, pagal kurią priebalsių minkštumas ar kietumas laikomas atskirų fonemų, o ne jų grupių ypatybe¹⁶. Laikantis tokio požiūrio, abiejose tarmėse reikėtų skirti savarankiškas kietąsias ir minkštąsias priebalsines fonemas, kurios, kontrastuodamos prieš užpakalinės eilės balsius, gali diferencijuoti žodžius bei formas (plg. uteniškių *sanù* ,senu' — *sañù* ,seniu' ir analogiškus kretingiškių *sènò* — *sèñò*). Šiuo atveju turėsime „dvigubą“ minkštųjų ir kietųjų fonemų inventorių: $|k|$ ir $|\hat{k}|$, $|g|$ ir $|\hat{g}|$, $|n|$ ir $|\hat{n}|$ ir pan. Tiesa, kai kurių konkrečių elementų fonologinis statusas uteniškių ir dalies kretingiškių (nepriklausančių vad. „pajūrio žemaičiams“) tarmėse gali skirtis: uteniškiai turės minkštąsias ir kietąsias fonemas $|t|$ ir $|\hat{t}|$ (tikriausiai ir $|d|$ ir $|\hat{d}|$), nes šioje tarmėje jos kontrastuoja prieš pauzę, pvz.: *aĩ.t* ,eitų' — *aĩ.ĩ* ,eiti'; *ėũpt* ,čiuptų' — *ėũpĩ* ,čiupt (išt.)'. Dalyje kretingiškių šnektų nerasime pozicijos, kurioje šie elementai kontrastuotų, vadinasi, savarankiškomis fonemomis jie nelaikytini. To negalėtume pasakyti apie „pajūrio žemaičius“, kurie linksniuodami ar asmenuodami nevartoja afrikatų. Šiose šnektose $|t|$ ir $|\hat{t}|$, $|d|$ ir $|\hat{d}|$ — savarankiškos fonemos, nes gali skirti žodžius bei formas, pvz.: *matâu* ,matau' — *maĩcâu* ,mačiau', *skaitâu* ,skaitau' — *skaiĩcâu* ,skaičiau', *ġĩ·dâu* ,gydau' — *ġĩ·dâu* ,gydžiau', *gái-*

¹⁴ Kad minkštumas—kietumas gali atlikti skiriamąją funkciją ir prieš kietąjį priebalsį, rodo bene vienintelė minimalioji pora *vėĩs* ,velnias' — *vėĩs* ,vels'.

¹⁵ Apie tai žr. A. Girdenis. Op. cit., p. 234; A. Pakerys. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius, 1986, p. 268.

¹⁶ А.-С. А. Гирденис. Теоретические основы литовской фонологии. Т. 1. Дис. д-ра филол. наук. Вильнюс, 1983, с. 327—328.

dū(m) ‚gaidų‘ — *gāidū(m)* ‚gaidžių‘. Taigi uteniškiai šiuo atžvilgiu panašūs į „pajūrio žemaičius“.

2.3. Plačiai žinoma ir vadinamoji „supersegmentinė“ priebalsių minkštumo-kietumo interpretacija, pagal kurią minkštumas ar kietumas priskiriamas ne vienai fonemai, o visam jų junginiui. Ji patogi, nes perpus sumažina priebalsinių fonemų inventorių. Supersegmentinę interpretaciją savo darbuose šiaurės žemaičių telšiškių tarmei yra teikęs A. Girdenis¹⁷: telšiškių priebalsinių fonemų inventorių turi šešiolika fonemų ir du supersegmentinius elementus (/kietumą / ir /minkštumą /), kurie gali skirti atskirus priebalsius arba fonemų grupes. Vėliau pats autorius pripažino, kad ši traktuotė priimtina tik iš dalies¹⁸: jos laikytis kliudo vad. gramatinio tikslingumo kriterijus, reikalaujantis garsus jungti į fonemas taip, kad nebūtų sukomplikuotos tiriamosios kalbos ar tarmės gramatikos taisyklės. Priėmus supersegmentinę interpretaciją, būtų pažeistas tokių formų, kaip, pvz., pietinių kretingiškių *kēlmūs* ‚kelmus‘ ir *vēlūs* ‚velnius‘ gramatinės sandaros tapatumas. Aišku, tokiai traktuotei prieštarauja ir jau minėtas minkštųjų priebalsių vartojimas žodžio gale ir prieš kietąjį priebalsį (plg. *vēls* (*vēlūs*) ‚velnias‘, *kēls* ‚kelias‘, *gāl* ‚gal‘ ir panašius atvejus). Be abejo, tas pats pasakytina ir apie uteniškus, kuriems įprastas tiek minkštojo priebalsio tarimas prieš kietąjį, pvz.: *pī.lk* ‚pilk‘, *guļ.k* ‚gulėk‘, *bū.lva.s* ‚bulvės‘, tiek kietojo — prieš minkštąjį, pvz.: *kalbē.ī* ‚kalbėti‘, *gē.lbe.ī* ‚gelbėti‘, tiek ir minkštumas žodžio gale prieš pauzę, pvz.: *mā.ñ* ‚man‘, *īi pā.ī* ‚ten pat‘, *vē.ī* ‚vėl‘ ir t.t.¹⁹

2.4. Esama ir kitokių priebalsių minkštumo-kietumo aiškinimų. Štai V. Žulys²⁰ mano, kad priebalsių minkštumą lietuvių kalboje reikia laikyti fonologiškai nerelevantišku: prieš priešakinius balsius jis priklauso nuo balsio, o prieš užpakalinius jį sąlygoja *j*. Tai vadinamoji „jotinė“ interpretacija, pagal kurią $|Ĉ| = |c| + |j|$ (t.y. $|l̂| = |l| + |j|$, $|k̂| = |k| + |j|$) ir pan.²¹ Tiek uteniškiai, tiek pietiniai kretingiškiai žodžio gale prieš užpakalinį balsį tebėra išlaikę junginius *p*, *b*, *m*, *v + j*, pvz., uteniškių *šlā.pīæ* ‚šlapia‘, *ró.pīju.* ‚svėrių (tokių piktžolių)‘ arba kre-

¹⁷ A. Girdenis. Mažeikių tarmės fonologinės sistemos apžvalga. — *Baltistica*, 1971, t. 7(1), p. 28; A. Girdenis. *Fonologija*. Vilnius, 1981, p. 155.

¹⁸ A.-С. А. Гирденис. Указ. соч., с. 327.

¹⁹ Reikia pasakyti, kad minkštųjų-kietųjų priebalsių vartoseną uteniškiai (ir kiti mūsų rytiniai dialektai) primena rytų slavų kalbas, kurių fonetikos tyrinėtojai plačiai svarsto kiek sudėtingesnę supersegmentinę interpretaciją (žr., pvz., Ю. С. Степанов. О зависимости понятия фонемы от понятия слога при синхронном описании и исторической реконструкции. — *ВЯ*, 1974, № 5, с. 103; М. В. Панов. О разграничении сегментных и суперсегментных единиц. — *Исследования по славянскому языкознанию*. Москва, 1984, с. 64—65).

²⁰ Žr. Bendrinės lietuvių kalbos veiksmoždžių asmens galūnės. — *Kalbotyra*, 1975, t. 26(1), p. 66.

²¹ A. Girdenis. *Fonologija*. Vilnius, 1981, p. 168—169.

tingiškių *āvīūn* ‚avių‘, *šiemīāu* ‚sėmiau‘ ir pan.²² Tokius junginius galima interpretuoti dvejopai: 1) $b_i = /b| + /j|$, 2) $b_i = /b|$. Pirmuoju atveju turėtume fonemų junginį, o antruoju [*i*], kuris dabar (ypač jaunesniosios kartos kalboje) yra fakultatyvus elementas, galima būtų laikyti savotiška „nesinchroninio“ minkštumo manifestacija. Kai kurie kalbininkai laikosi nuomonės, kad junginiai *lūpinis + i* gali būti ne archaizmas, o inovacija, t.y. gali būti išsirutulioję iš \widehat{LjV} arba tiesiog \widehat{LV} tipo junginių²³.

Jeigu $b_i = /b|$, jotinę interpretaciją iš bėdos galima būtų ir priimti, tačiau reikia atsižvelgti ir į kitas aplinkybes. Viena jų — vad. „svyruojančios“ (relevantinės) skiemenų ribos, pvz., pietinių kretingiškių $/à-vjū·n|$ ‚avių‘ — $/nāv-jūn|$ ‚naujų‘ ir uteniškių $/a-vjš·te·|$ ‚avelė‘ — $/sav-jš·te·|$ ‚saujelė‘²⁴. Dėl panašių aplinkybių jotinė interpretacija neteiktina tiek uteniškiams, tiek pietiniams kretingiškiams.

2.5. Galima manyti, kad distinktyvinę funkciją atlieka ne priebalsių minkštumas ar kietumas, o priešakiniai, užpakaliniai ir supriešakėję užpakaliniai balsiai²⁵. Iš tiesų, abiejose tarmėse jie gali vienas kitą pakeisti tame pačiame kontekste. Plg. uteniškių pavyzdžius *nēšū* ‚nešu‘ — *nēšū* ‚nėšiu‘ — *nēši* ‚nėši, neši‘; *gærū* ‚(su)geru, gera‘ — *gērū* ‚geriu‘ — *gērī* ‚geri‘; *sanū* ‚senu‘ — *sañū* ‚seniu‘ — *sañī* ‚seni‘ arba pietinių kretingiškių *kēlō* ‚keliu, keliuosi‘ — *kēlō* ‚keliu‘ — *kēli* ‚(tu) keli‘ — *kēlē* ‚keletas‘, *nalīgō* ‚prv. nelygu‘ — *nalīgō* ‚nelygiu‘ — *nalīgē* ‚nelygūs‘ — *nalīgi* ‚nelygi‘. Bet šios „vokalinės“ interpretacijos irgi reikėtų atsisakyti. Čia lemtų visų pirma jau minėtos $l\#$, $lC\#$ grupės (*vēl(ñ)s* ir pan.) ir ypač morfologinio tikslingumo kriterijus: juk jau minėtuose pavyzdžiuose *vēlñūs* — *kēlmūs* aiškiai turime tą pačią galūnę, vadinasi, ir minkštumo (ar kietumo) požymį reikia priskirti priebalsiams. Priešingu atveju reikėtų įsivesti dar ir nulinį priešakinės eilės balsį ir transkribuoti *gālō*, *pīlōk*, *vēlñōs* ir t.t.²⁶

3. Čia išdėstyti faktai bei samprotavimai veda prie išvados, kad tiek uteniškiams, tiek pietiniams kretingiškiams (jeigu atsižvelgsime ir į retesnius, netipiškus dalykus) tinkamiausia klasikinė priebalsių minkštumo-kietumo interpretacija. Supersegmentinė interpretacija kiek geriau tinka kretingiškiams ir praktiškai nepri-

²² B. Jasiūnaitė. Dviejų tolimų tarmių konsonantizmo bendrybė. — Kalbotyra, 1990, t. 41(1), p. 21—28 ir lit.

²³ В. Н. Чекман. О йотации в праславянском и балтийских языках. Baltistica, 1975, t. 11(1), с. 74.

²⁴ А.-С. А. Гирденис. Указ. соч., с. 327.

²⁵ А.-С. А. Гирденис. Указ. соч., с. 323—324.

²⁶ Panašiai elgiasi ir morfonologai, aiškindami kietųjų ir minkštųjų kamienų kaitą tam tikros nulinės morfemos, turinčios minkštumo požymį, jungimusi prie kietojo kamieno: <нов-> + <∅'> → <нов'> (Принципы описания языков мира. Москва, 1976, с. 286).

taikoma uteniškiam (jeigu nesiimsime dirbtinių manipuliacijų, kartais pasitaikančių panašiuose slavistų darbuose). Pastaroji tarmė kietųjų-minkštųjų priebalsių vartosenos ypatumais atrodo artimesnė rytų slavų kalboms. Pietiniams kretingiškiam nebūdingas minkštųjų priebalsių vartojimas žodžio gale ir prieš kietą priebalsį, o ypač prieš /i·/, /e·/ tipo fonemas.

4. Baigiant galima padaryti keletą diachroninio pobūdžio apibendrinimų.

Šiaurės žemaičių ir kai kurių aukštaičių tarmių faktai rodo, kad prieš priešakinį balsius pirmiausia suminkštėjo priebalsiai *k, g, š, ž*²⁷. Šiaurės žemaičiai juos taria minkštai ir prieš negalūninius *e, e·, ė, ë*. Vėlesnis etapas — kietojo priebalsio virtimas minkštuoju prieš *i* tipo vokalizmą:

$$C \rightarrow \hat{C} / - \left\{ \begin{array}{l} \check{i} \\ ie \end{array} \right\}$$

Dar vėlesnis bus buvęs minkštinimas prieš *e* tipo vokalizmą: šiaurės žemaičiuose pirmiausia tai įvyko prieš galūninį balsį, o vėliau imta minkštinti ir prieš negalūninį:

$$C \rightarrow \hat{C} / - \left\{ \begin{array}{l} e \\ \bar{e} \end{array} \right\}$$

Galiausiai atsiranda apibendrinanti taisyklė: kietasis priebalsis virsta minkštuoju prieš priešakinį balsį:

$$C \rightarrow \hat{C} / -V^i$$

Skirtingas priebalsių minkštinimas žodžiuose *mēt* „metų“ ir *mēt̃e* „metė“ rodo, kad šiaurės žemaičiuose priebalsis ilgainiui buvo priderintas prie balsio. Rytų Lietuvoje, priešingai, vokalizmas daugeliu atvejų bus buvęs priderintas prie priebalsio, indiferentiško minkštumui. Žodžiuose *lā.das* „ledas“, *lā.išī* „leisti“, *sā.nas* „senas“ ir pan. priebalsiai *l, r, s*, ko gero, niekada nėra buvę minkštinami²⁸. Tokią išvadą gražiai paremia tiek vadinamasis kupiškėnų „dadininkavimas“, tiek analogiška Švėkšnos-Gardamo šnektos ypatybė, tiek didelėje šiaurės žemaičių teritorijoje išsibarstę *mās* „mes“, *mastovā* „mestuvai“, *sarbēntā* „serbentai“ tipo faktai.

Didelę įtaką uteniškių priebalsių sistemai bus padaręs palyginti ankstyvas *l* (daugelyje šnektų ir *s(z), r*) atsiradimas prieš /e·/, /i·/ tipo fonemas: tada potenciali *C : Ĉ* opozicija pasidarė galima praktiškai visur. Tai, matyt, smarkiai išplėtė minkštųjų priebalsių distribuciją uteniškių šnektose.

²⁷ Žr. Ž. Urbanavičiūtė. Kietieji ir minkštieji priebalsiai lietuvių literatūrinėje kalboje ir tarmėse. — Baltistica, 1970, t. 6(1), p. 64; Z. Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius, 1980, t. 1, p. 149—150.

²⁸ Ž. Urbanavičiūtė. Op. cit., p. 62.

THE TIMBRE CORRELATION IN TWO LITHUANIAN DIALECTS

Summary

The main purpose of this paper was to study the differences of distribution of palatalized and non-palatalized consonants in two uncommon Lithuanian dialects (Eastern Aukštaičiai Uteniškiai and Northern Žemaičiai Kretingiškiei). The analysis revealed that palatalized and non-palatalized consonants should be treated as different phonemes in both dialects. The so-called supersegmental interpretation is rather useful only for Kretingiškiei.

Relying on the facts of both dialects, some presumptions about the diachronic development of timbre correlation can be made. At first such consonants as *k*, *g*, *š*, *ž* became palatalized before front vowels. The further stages of this development can be shown in a following way:

$$C \rightarrow \hat{C} / - \left\{ \begin{array}{l} i \\ ie \end{array} \right\}$$

$$C \rightarrow \hat{C} / - \left\{ \begin{array}{l} e \\ \bar{e} \end{array} \right\}$$

$$C \rightarrow \hat{C} / - V^i$$